

М.І. Смирнов

Максим Іванович Смирнов,

заступник начальника навчального

відділу Одеської національної

юридичної академії, асистент

кафедри кримінального процесу

**ЕФЕКТИВНІСТЬ МЕХАНІЗМІВ НАДАННЯ ВЗАЄМНОЇ ПРАВОВОЇ
ДОПОМОГИ ПО КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ: ПИТАННЯ
ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ**

Протягом останнього часу механізми і процедури надання взаємної правової допомоги перетерплюють значні зміни. Цей процес обумовлений не високою ефективністю існуючих механізмів надання правової допомоги, передбачених двосторонніми і багатосторонніми договорами при нераціональних витратах часу, матеріальних коштів, організаційних сил. Громіздкі, повільні і дорогі процедури і механізми взаємодії держав не сприяють ефективному наданню правової допомоги і, як наслідок, забезпеченню оптимальних шляхів вирішення задач кримінального судочинства.

Питанням міжнародного співробітництва в сфері кримінального судочинства, у тому числі теоретично важливим і практично актуальним питанням інституту взаємної правової допомоги по кримінальних справах присвячені роботи П.Н. Бірюкова, О.І. Виноградової, С.М. Вихриста, О.Г.

Волеводза, В.М. Волженкиної, Т.С. Гавриш, Н.Г. Гасимова, В.Г. Кисельова, Е.Б. Мельникової, В.В. Мілінчук, К. Михайленка, В.П. Панова, Н.І. Пашковського, В.М. Тертишника, М.В. Тропина, О. Ходирєва. Незважаючи на фундаментальне пророблення окремих питань взаємодії держав у розглянутій сфері, існуючі підходи відносно механізмів і процедур надання взаємної правової допомоги різні і не завжди враховують ті зміни, що відбулися останнім часом.

Практика міжнародного співробітництва визначила необхідність розробки основ правового регулювання нових форм взаємної правової допомоги по кримінальних справах: 1) використання технології відеоконференцзв'язку при розслідуванні і розгляді кримінальних справ, ускладнених “іноземним” елементом; 2) проведення трансграничних обшуків і вилучення інформації, переданої по телекомунікаційних мережах (розслідування кримінальних справ ускладнено не тільки “іноземним”, але також і “комп'ютерним” елементом).

У той же час впровадження в практику взаємодії держав яких-небудь нових механізмів і процедур, саме по собі ще не говорить про прогрес у сфері надання взаємної правової допомоги. Відомо, що як не все старе консервативно, так і не все нове може бути прогресивно. Про прогрес у сфері міжнародного співробітництва можуть говорити стислі строки виконання міжнародних слідчих або судових доручень, спрощення порядку проведення процесуально-слідчих дій, раціоналізація, можливе здешевлення при

збереженні основних процесуальних гарантій, прав і законних інтересів учасників процесу і дотримання його основних принципів.

Аналіз міжнародно-правових документів, які містять норми спрямовані на врегулювання нових форм правової допомоги дозволяє нам зробити висновок про удосконалювання процедури взаємодії держав при розслідуванні і розгляді кримінальних справ, ускладнених іноземним елементом. Використання їх у кримінальному судочинстві дозволяє сподіватися, що співробітництво піде по шляху спрощення тих процесуальних форм, що невиправдано ускладнюють процес. У той же час подібна практика зберігає й основні процесуальні гарантії.

Аналіз двосторонніх договорів укладених Україною з іншими державами свідчить, що значна їхня частина не забезпечує перспективу розширення кола форм правової допомоги, велика їхня частина не містить правила про допустимість надання будь-якої іншої допомоги, що не суперечить внутрішньому законодавству запитуваної держави. Для двосторонніх договорів України характерна відсутність не тільки процесуальних основ застосування відеоконференцзв'язку при проведенні процесуальних дій, проведення трансграничних обшуків і вилучення інформації, переданої по телекомунікаційним мережам, але і самої можливості використання нових форм взаємної правової допомоги в сфері міжнародного співробітництва.

Дана перспектива вимагає комплексного правового регулювання в національному кримінально-процесуальному законодавстві, з урахуванням

майбутньої ратифікації підписаних і підписання міжнародно-правових актів і того, щоб правоохоронні і судові органи не займалися “винахідництвом” у цій області¹.

Самостійним питанням є проблема доцільності звертання за правовою допомогою по злочинах, що не заподіяли серйозних наслідків. Деякими міжнародними договорами передбачається, що звертатися з клопотанням про надання взаємної правової допомоги необхідно, коли в держави в особі його компетентних органів, виникає дійсна потреба в збиранні доказів на території іноземної держави і, коли злочин заподіяв серйозні наслідки.

Нині діючий механізм співробітництва в сфері кримінальної юстиції не відповідає адекватно потребам держав, визначає необхідність створення ефективних міжнародних механізмів для більш тісної взаємодії між державами.² Багато процесуальних елементів інституту взаємної правової допомоги не сприяють підвищенню його якісного рівня, навпроти, приводять до невиправданих витрат часу, тяганині і зниженню ефективності. З'явилося навіть висловлювання: “повільне правосуддя – це відсутність правосуддя”. Вимога ефективності взаємодії держав у розслідуванні злочинів припускає можливість досягти найбільших результатів з найменшими зусиллями. Політика в області кримінального судочинства повинна ґрунтуватися на принципах, що гарантують наявність судових і правоохоронних органів, здатних забезпечити швидке і справедливе розслідування і розгляд справи, у тому числі і надання правової допомоги.

На думку О.Г. Волеводза, “у міжнародних договорах знаходить регламентацію не стругаючи процесуальна форма, а лише істота того або іншого виду міжнародного співробітництва в сфері кримінального процесу. Тому безпосереднє застосування правил міжнародного договору поза рамками процесуальної форми може бути оцінене не інакше як процесуальне спрощенство”³.

Однак таке розуміння процесуальної форми навряд чи погодиться з реальною дійсністю. Ні, ніякої підстави вважати, що відсутність у міжнародних договорах про співробітництво держав строгої процесуальної форми, що детально визначає порядок (регламент, умови) взаємодії держав по різних напрямках сприяє появі почуття зневаги до останнього, тому що при всій специфічності її регламентації в міжнародних договорах значення процесуальної форми не принижується. Тим більше неприпустиме відношення до спрощеного порядку правової взаємодії держав як до неповноцінного. Повне процесуальне оформлення міжнародного співробітництва держав у сфері кримінального процесу на рівні міжнародних договорів неможливо в силу об'єктивно існуючих розходжень правових систем, національних законодавств, а також з урахуванням державного суверенітету, незалежності і національних інтересів. Крім того, строга процесуальна форма, що регламентує діяльність компетентних органів і посадових осіб не тільки може привести до непотрібної витрати часу, сил і коштів, але іноді і прямо перешкоджає встановленню істини в справі.

Правила, що регламентують процесуальну форму правової взаємодії держав, порядок реалізації конкретних прав і виконання обов'язків, процедурні питання співробітництва повинні знайти своє відображення в національному процесуальному праві. Правильне вирішення даного питання повинно полягати в діалектичному сполученні швидкості й ефективності правової взаємодії держав зі збереженням процесуальної форми для забезпечення задач судочинства, дотримання гарантій прав учасників процесу, у першу чергу обвинувачуваного. Варто мати на увазі, що регламентація процесуальної форми міжнародного співробітництва в сфері кримінального процесу повинна йти по шляху раціоналізації процесуальних засобів встановлення істини, а також посилення ефективності механізму процесуальних процедур правової взаємодії держав. При цьому для забезпечення дотримання прав учасників процесу, забезпечення законності прийнятих рішень необхідна така система мір, що дозволила б уникнути зловживань і гарантувати від помилок.

Принциповою особливістю застосування нових форм взаємної правової допомоги, таких як відеоконференцзв'язок при проведенні процесуально-слідчих дій, проведення трансграничних обшуків і вилучення телекомунікаційних повідомлень є обов'язковість дотримання визначеної процесуальної форми⁴. У цьому зв'язку становить значний інтерес питання про допустимість впровадження в практику співробітництва держав, спрощених процедур надання правової допомоги.

Інтереси встановлення істини, дотримання прав осіб, що беруть участь у справі, мінімізації негативних наслідків тривалого провадження по кримінальній справі вимагають, щоб правова допомога надавалася в можливо більш короткі терміни. Проте, інститут взаємної правової допомоги встановлює багато формальних вимог, що стосуються порядку направлення доручень, його обов'язкових елементів, виконання міжнародних доручень. У цьому й полягає процесуальний формалізм, суть якого полягає в тому, що договорами про правову допомогу встановлюються численні правові формальності - обов'язкові форми, терміни і способи здійснення процесуально-слідчих дій, що повинні дотримуватися в обов'язковому порядку, у запропонованій договором і внутрішньодержавним законодавством формі. Невиконання процесуальної форми у ряді випадків веде до неприпустимості використання отриманих в порядку надання правової допомоги доказів.

Нераціональні процедури інституту взаємної правової допомоги збільшують терміни виконання міжнародних доручень, що і без того великі. Дослідження, проведене О.Г. Волеводзом, показує, що середній термін виконання клопотань про надання міжнародної правової допомоги по кримінальних справах на практиці складає: для країн-членів СНД і держав Балтії – до 2,5 місяців; для країн Європи – від 6 місяців (Швейцарія і Німеччина) до 10-12 місяців (Великобританія); для США й інших держав, розташованих на американському континенті – від 12-14 до 20 і більш місяців⁵. Затримки з виконанням доручень відбуваються, як правило, не з

вини конкретних виконавців, а в основному в результаті тривалої процедури проходження документів через центральні органи⁶.

Спрощеному порядку надання взаємної правової допомоги повинні бути властиві вилучення у виді прискорених термінів виконання доручень, спрощеної процесуальної форми. При цьому підстав думати, що спрощений порядок співробітництва, сприяє зневажливому відношенню до процесуальної форми, немає. Процесуальна форма тут також забезпечує дотримання гарантій прав учасників судочинства, у першу чергу прав і інтересів потерпілого, обвинувачуваного, а також принципів кримінального процесу. Вони продовжують діяти так само, як і при звичайному порядку співробітництва держав при розслідуванні і розгляді кримінальних справ. Інтереси потерпілого вимагають як найшвидшого і реального відшкодування заподіяного йому збитку і притягнення до відповідальності винної особи. Невиправдано тривале розслідування кримінальної справи суперечить праву обвинувачуваного на швидкий розгляд справи судом.

Режими надання взаємної правової допомоги повинні забезпечити оперативне збирання й обмін доказами, при розслідуванні і розгляді кримінальних справ, ускладнених іноземним елементом із застосуванням сучасних технологій. Нам представляється, важливими засобами в контексті обговорюваної проблеми, що прискорює процедуру надання взаємної правової допомоги, що зменшує матеріальні витрати, значною мірою що згладжує організаційні колізії, є технологія відеоконференцз'язку.

Спрощений порядок надання взаємної правової допомоги є одним з важливих засобів підвищення ефективності кримінального судочинства. Задачею спрощеного порядку надання правової допомоги є раціоналізація, можливе здешевлення, а також прискорення процедур взаємодії держав у боротьбі зі злочинністю. Спрощений порядок співробітництва держав у боротьбі зі злочинністю дозволить максимально здешевіти, прискорити порядок розслідування і розгляду кримінальних справ, максимально наблизити дистанцію від моменту здійснення злочину до покарання. Спрощений порядок надання взаємної правової допомоги повинний характеризуватися стислими строками виконання процесуально-слідчих дій.

Немає потреби в ряді процесуальних форм і гарантій, властивих нині діючому порядку одержання показань від осіб, що знаходяться на території іноземної держави, тому варто застосовувати більш спрощений порядок їхнього одержання, зокрема з використанням відеоконференцзв'язку. Це відповідає як інтересам держави, так і обвинувачуваного, підсудного і потерпілого. У той же час застосування відеозв'язку зберігає основні процесуальні гарантії.

Для ефективної взаємодії держав при розслідуванні злочинів, ускладнених іноземним елементом необхідна оперативність. Діючий механізм співробітництва такої оперативності не надає. Недооцінка значення оперативності може негативно позначитися на вирішенні ряду інших процесуальних проблем, а також організації провадження по кримінальній справі. Передумовою успішної взаємодії держав при розслідуванні злочинів

повинне бути максимально оперативне виявлення і закріплення слідів злочину, збирання необхідних доказів. Зволікання з проведенням тих або інших процесуально-слідчих дій, як правило, веде до втрати самої можливості одержання доказів. Результатом зволікання проведення деяких слідчих дій найчастіше буває непоправна втрата тих слідів, що могли б стати ключем до розкриття злочину або доказом винності або невинності особи. Дуже часто спізніле проведення слідчих дій не дає бажаних результатів⁷.

Потреби практичної діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і судів при розслідуванні і розгляді кримінальних справ про злочини транснаціонального характеру ставлять задачу розробити спрощений порядок співробітництва і ввести прямі контакти між компетентними органами України й інших держав, ужити заходів по удосконалюванню надання правової допомоги по кримінальних справах.

Держави, що розробляють договори про взаємну правову допомогу, повинні забезпечити, щоб ці договори сприяли прискоренню надання правової допомоги, спрощенню порядку одержання показань свідків і проведенню слідчих дій, а також відображали принцип необхідності збирання доказів з використанням способів, бажаних для запитуючих держав. Договори про надання правової допомоги повинні містити в собі тільки такі формальності, без яких неможливе дотримання основних принципів кримінального процесу, таких як, забезпечення обвинувачуваному права на захист, повноти, всебічності й об'єктивності, а також безпосередності

дослідження обставин справи. Неприпустимі спрощення сполучені з порушенням якого-небудь із принципів кримінального процесу.

Ці формальності повинні бути встановлені для забезпечення прав осіб, що беруть участь у сфері кримінального судочинства, можливістю використання в національному кримінальному процесі отриманими на території іноземної держави доказами, а не для того, щоб ускладнити механізм надання правової допомоги.

Інститут спрощеного порядку надання правової допомоги повинний бути закріплений у національному кримінально-процесуальному законодавстві. При цьому повинні бути чітко визначені форми правової допомоги, а також напрями взаємодії, по яких припустима спрощена процедура співробітництва держав. Закріпивши в КПК загальний порядок надання правової допомоги по кримінальних справах, паралельно необхідно передбачити спрощену процедуру співробітництва, у залежності від форм правової допомоги, що надається, і видів злочинів. Так, при розслідуванні комп'ютерних злочинів передбачити можливість проведення трансграничних обшуків і вилучення телекомунікаційних повідомлень, при необхідності допитати осіб, що знаходяться на території іноземної держави регламентувати процедуру використання відеоконференцзв'язку.

Взаємодія держав здійснюється, як правило, через центральні органи, що значно сповільнює процес виконання міжнародних слідчих і судових доручень, оскільки збільшуються періоди одержання інформації. Суб'єктами правової допомоги повинні виступати не тільки центральні органи (в Україні

це Генеральна прокуратура у відношенні проведення процесуальних дій при розслідуванні кримінальних справ, Міністерство юстиції у відношенні судових рішень), але й інші органи, що дає можливість прискорити терміни надання правової допомоги, оскільки відпаде необхідність у звертанні щораз у центральні органи. Для спрощення контактів органів юстиції держав необхідно передбачити в новому КПК можливість направляти доручення про проведення процесуально-слідчих дій через прокурорів областей і голів обласних судів.

У рамках обговорюваного питання одним з головних переваг спрощеного порядку правової взаємодії повинний бути процес напряду клопотань, що не потрібно буде посилати через центральні органи. Таким чином, із процесу зникають етапи, що віднімають багато часу, і необхідна інформація досягає адресата значно швидше.

Таким чином, спрощений порядок надання взаємної правової допомоги по кримінальних справах – це встановлена міжнародним договором і внутрішньодержавним кримінально-процесуальним законодавством процедура, який властиві прискорені терміни виконання міжнародних доручень, можливе здешевлення, раціоналізація, спрощена процесуальна форма співробітництва держав при розслідуванні, розгляді і вирішенні кримінальних справ, ускладнених іноземним елементом.

¹ Тамаев Р.С. Особенности поиска доказательств по уголовным делам за рубежом на примере уголовного дела о хищениях драгоценностей из Гохрана России // Современное право. – 2001. - № 11. – С. 28.

² У юридичній літературі на неефективність механізму співробітництва держав при розслідуванні, розгляді і вирішенні кримінальних справ, ускладнених “іноземним або

міжнародним елементом” і необхідність створення максимально спрощеної процедури взаємодії звертають увагу, як учені, так і практичні працівники. Див.: Шахметов И.С. Преступность не знает границ // Прокурорская и следственная практика. – 1999. - № 3-4. – С. 127-131; Ковальський В., Михальчук В. Транскримінал кордонів не визнає // Юридичний вісник України. – 2000. - № 21 (257). – 25-31 травня. – С. 1, 5; Биленчук П.Д., Еркенов С.Е., Кофанов А.В. Транснациональная организованная преступность: состояние и трансформация: Учебное пособие для ВУЗов. – К.: Атика, 1999. – с. 111-114; Гавриш Т.С. Проблеми правової регламентації міжнародного співробітництва у галузі надання Україною правової допомоги по кримінальних справах // Держава і право. – 2001. - № 13. – С. 382.

³ Волеводз А.Г. Правовые основы новых направлений международного сотрудничества в сфере уголовного процесса: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. – М., 2002. – С. 21.

⁴ Про необхідність дотримання процесуальної форми говорилося у французькій Декларації прав людини і громадянина 1793 р. Стаття 10 цього акта передбачала: “Ніхто не може бути обвинувачений, арештований і позбавлений волі інакше як у випадках, установлених законом, і за формою, їм запропонованої...” У ст. 11 сказано: “Всякий акт, спрямований проти кого-небудь у випадках, не зазначених законом і без установлених їм форм, є актом сваволі і тиранії”.

⁵ Волеводз А.Г. Международный розыск, арест и конфискация полученных преступным путем денежных средств и имущества (правовые основы и методика) / Науч. редактор проф. А.Б. Соловьев. – М.: Юрлитинформ, 2000. – с. 227; Волеводз А.Г. Противодействие компьютерным преступлениям: правовые основы международного сотрудничества. – М.: Юрлитинформ, 2002. – с. 219.

⁶ Шахметов И.С. Преступность не знает границ // Прокурорская и следственная практика. – 1999. - № 3-4. – С. 129.

⁷ Громов Н.А., Анашкин О.А. Взаимосвязь принципов процессуальной экономии и формализма с процессуальными сроками // Следователь. – 2003. - № 2. – С. 21-22.